УДК 631.115.1:664.76 (477)
JEL L10, L22

БІБІКОВА Н.О.
асистент
Ужгородський торговельно-економічний інститут КНТЕУ
Вул. Коритнянська, 4, м.Ужгород, Україна, 88020
E-mail: sir79@ukr.net

ТЕНДЕНЦІЇ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗЕРНОВИХ ГОСПОДАРСТВ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

Проведено аналіз динамічно-структурних змін у видовому виробництві зерна, визначено латентну тенденцію зменшення валових зборів високоякісного продовольчого зерна на фоні загального зростання державного зернового збору. Проаналізовано суб'єктну структуру зернового виробництва в Україні, показано тенденцію витіснення індивідуальних господарств у ринкову нішу виробництва малорентабельних, але соціально значимих зернових культур для внутрішнього споживання. Ідентифіковано головні тенденції та проблеми розвитку суб'єктів індивідуального сектору зернового ринку з акцентом на інституційну складову, проявом якої є економічне відторгнення малих товаровиробників від ринкової інфраструктури, негативні структурні зміни у збутовій системі, посилення залежності первинних зерновиробників від цінової політики трейдерів як найсильніших суб'єктів ринку, що контролюють експортні товаропотоки. Обґрунтовано різновекторність впливу суб'єктів корпоративного та індивідуального секторів на стан продовольчої безпеки держави та її регіонів. Доведено визначальну роль індивідуальних зернових господарств у забезпеченні національної продовольчої безпеки, запропоновано та апробовано реальний коефіцієнт продовольчої безпеки.

Ключові слова: *зерновий ринок, корпоративний сектор, індивідуальний сектор, землекористування, номінальний і реальний коефіцієнти продовольчої безпеки.*

BIBIKOVA N. O.
Assistant
Uzhgorod Trade and Economic Institute
of Kyiv National University of Trade and Economics
Korytnianska Street, 4, Uzhgorod, Ukraine
E-mail: sir79@ukr.net

TRENDS AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT INDIVIDUAL GRAIN FARMS IN CONTEXT OF PROVISION FOOD SECURITY OF UKRAINE AND ITS REGIONS

In the article author analyzes changes in the dynamics and structure of grain production in Ukraine, determined the growth trend the share of individual sector in gross grain collection from 2,8 % in 1990 to 34,7 % in 2016 due to a decrease in the share of corporate sector. Individual grain farms occupy a market niche of production little profitable, but socially significant strategic crops (cereals and barley) for domestic consumption. Determined tendency of excess concentration of grain production, which is growing in the export segment, and a tendency of excess concentrate land in large enterprises of the corporate sector. According to results of the analysis are substantiated the main problems of development of individual farms, in particular: (1) limited access of small commodity producers to market infrastructure, lack of alternative grain delivery channels, except for implementation of opaque «other channels», underdevelopment of processing and state directions of sales products; (2) dependence of small and medium grain producers from the price policy of traders, as owners of 90 % of sold grain, which influence the formation of seasonal purchasing prices of products; (3) disproportionate distribution of income between corporate and individual sectors, which is reinforced by seasonal and regional price volatility; (4) limited access of direct producers of grain to credit resources and state financial support; (5) unsatisfactory institutional providing for development of individual farms, the absence of their representations in professional associations. Volumes of grain production individual farms determine the level of real coefficient food security of the state and its regions. Increasing the profitability of subjects individual sector will promote development and state support of grain cooperation in Ukraine.

Keywords: *grain market, corporate sector, individual sector, land use, nominal and real coefficients food security.*

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Зерновий ринок України є одним із стратегічних соціально значимих ринків держави, гарантом її продовольчої та економічної безпеки, провідним ринком рослинницької продукції з потужним економічним потенціалом збалансованого розвитку. У 2016 р. частка посівних площ зернових культур у площі сільськогосподарських угідь склала 33,7 %, загальних посівів – 53,3 %. Питома вага зерна у вартості продукції сільського господарства в цілому та рослинництва зокрема досягла у 2016 р. 27,4 % і 37,6 % та має тенденцію до зростання. Зернові культури є основною експортною аграрною продукцією України, частка їх експорту у вартості експорту продукції рослинного походження варіює від 69,8 % в 2000 р. до 75 % в 2016 р. [1, 2].

Останні роки (2014-2016 рр.) були успішними для всіх категорій зернових господарств, водночас великі сільськогосподарські підприємства (далі – СГП) збільшили обсяги виробництва продукції на 2,2 %, індивідуальні господарства – на 6 %. Вплив тенденцій розвитку індивідуального сектору зернового ринку на стан продовольчої безпеки держави та її регіонів є об'єктом даного дослідження.

Аналіз останніх публікацій по темі. Незаперечна актуальність проблематики постійно утримує її в центрі уваги дослідників. Так, у статті О. М. Бородіної та І. В. Прокопи [3] обґрунтовано види відторгнення особистих селянських господарств (далі – ОСГ) та напрями їх інституціалізації. Ю. Е. Губені, Ю. А. Коверко та П. О. Поліщук [4] досліджують напрями розвитку ОСГ в умовах інституціональних змін. Б. Й. Пасхавер у своїй праці [5] доводить доцільність підтримки аграрної діяльності господарств населення. І. Г. Кириленко і В. Є. Кравченко [6] акцентують увагу на світовому досвіді функціонування сімейних фермерських господарств.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість публікацій за тематикою малих форм аграрного виробництва, недостатньо дослідженим залишається питання визначення сучасних тенденцій розвитку зернових фермерських господарств і ОСГ та їх впливу на функціонування стратегічного ринку зерна та стан продовольчої безпеки України. Виникає необхідність у розробці нових методичних підходів до аналізу товарного ринку у суб'єктному розрізі, оцінки векторів впливу (стабілізуючого або дестабілізуючого) суб'єктів різних форм господарювання, а також їх об'єднань, на відтворювальний розвиток ринку в контексті обґрунтування пріоритетів державної агропродовольчої політики.

Формулювання цілей дослідження. Мета статті – обґрунтування ключових тенденцій і проблем розвитку індивідуальних зернових господарств і їх впливу на продовольчу безпеку держави та її регіонів – окреслила такі завдання дослідження:

– визначення динамічно-структурних змін у видовому виробництві зерна;

– оцінка суб'єктної структури зернового виробництва в Україні;

– визначення особливостей землекористування у великих і малих товаровиробників на ринку;

– оцінка трансформаційних змін у структурі реалізації зернових культур СГП;

– аналіз взаємозв'язку змін у видовій структурі виробництва та експорту вітчизняного зерна;

– обґрунтування векторів впливу корпоративного та індивідуального секторів на стан національної продовольчої безпеки.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. За 1990-2016 рр. головний вектор динамічно-структурних змін полягав у зростанні обсягів і частки кукурудзи як головної експортної культури у зерновому виробництві (у 5,9 разів і з 9,3 % в 1990 р. до 42,5 % в 2016 р. відповідно). При цьому посівні площі кукурудзи збільшилися в 3,5 рази, їх питома вага зросла з 8,4 % до 29,8 % (таблиця 1). За винятком кукурудзи та ячменю, обсяги виробництва інших зернових культур, передусім для внутрішнього споживання, значно зменшилися.

Головними чинниками, що трансформували структуру зернового виробництва, є зростання зовнішнього попиту на вітчизняне фуражне зерно, зокрема, кукурудзу, експортна орієнтація великих СГП та агрохолдингів, зменшення обсягів внутрішньої зернопереробки. Водночас на фоні перманентно зростаючих обсягів валового збору наростає прихована тенденція до зменшення виробництва високоякісного продовольчого зерна (з 60-65 % в 1990 р. до 41 % в 2016 році [1]). Структурні деформації у видовому виробництві зерна генерують низку диспропорцій на подальших ланках логістичного ланцюга, зокрема, дефіцит культур із заданими параметрами якості для переробних підприємств, імпорт зерна або продуктів його переробки за цінами, вищими внутрішніх цін, втрати доданої вартості тощо.

Таблиця 1

Динаміка та структура валового збору і посівних площ зернових культур в Україні

Зернові культури	Валовий збір					Посівні площі				
	1990 рік		2016 рік		*2016 р. у % до 1990 р.*	1990 рік		2016 рік		*2016 р. у % до 1990 р.*
	млн. т	%	млн. т	%		млн. га	%	млн. га	%	
1.Пшениця	30,38	59,6	26,10	39,5	*85,9*	7,58	52,0	6,22	43,2	*82,0*
2. Жито	1,26	2,5	0,39	0,6	*31,1*	0,51	3,5	0,14	1,0	*28,2*
3. Ячмінь	9,17	18,0	9,44	14,3	*102,9*	2,73	18,7	2,87	19,9	*105,0*
4. Овес	1,31	2,6	0,50	0,8	*38,2*	0,49	3,4	0,21	1,5	*42,7*
5. Кукурудза на зерно	4,74	9,3	28,08	42,5	*5,9р.*	1,23	8,4	4,29	29,8	*у3,5р.*
6. Просо	0,34	0,7	0,19	0,3	*55,9*	0,21	1,4	0,11	0,8	*51,9*
7. Гречка	0,42	0,8	0,18	0,3	*41,9*	0,35	2,4	0,15	1,1	*44,0*
8. Рис	0,12	0,2	0,07	0,1	*54,2*	0,03	0,2	0,01	0,1	*40,0*
9. Зернобоб.	3,27	6,4	0,88	1,3	*26,8*	1,45	9,9	0,32	2,3	*22,3*
Усього зернові культури	**51,01**	**100**	**66,09**	**100,0**	**130,0**	**14,58**	**100,0**	**14,30**	**100,0**	**98,2**

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1, 2].

Державна служба статистики поділяє зерновиробників відповідно до їх юридичного статусу на дві категорії: (1) юридичні особи (СГП і фермерські господарства); (2) фізичні особи (господарства населення). За соціально-економічною природою їх доцільно поділити на два сектори: *корпоративний* та *індивідуальний*. Корпоративний сектор формують СГП, які використовують найману працю, орієнтовані на максимізацію прибутку шляхом виробництва високорентабельних культур та мінімізації витрат (у т.ч. на оплату праці та плату за оренду землі), а також за рахунок виснажувального використання природних, соціальних та інфраструктурних ресурсів сільської місцевості. Індивідуальний сектор включає фермерські господарства і ОСГ, діяльність яких ґрунтується в основному на праці їх членів. Метою господарювання є задоволення потреб власників і членів господарств, самозабезпечення місцями прикладання праці, нарощування виробничого потенціалу. Оскільки виробниче середовище індивідуальних господарств є одночасно середовищем проживання їх членів, то вони заінтересовані в екологобезпечному господарюванні [3, с. 89].

Особливості *суб'єктної структури* зернового виробництва розглянемо у розрізі корпоративного та індивідуального секторів (таблиця 2).

Таблиця 2

Динаміка та структура (в розрізі категорій господарств) валового збору зернових культур в Україні, млн. т

Сектори	Роки							
	1990	2000	2010	2012	2013	2014	2015	2016
1. Корпоративний сектор	49,56	18,7	25,08	31,03	42,14	42,21	38,86	43,14
2. Індивідуальний сектор, усього, в т.ч.:	1,45	5,76	14,19	15,19	20,91	21,65	21,27	22,95
2.1. Фермерські господарства	0	1,26	4,7	5,05	7,52	7,69	7,65	8,88
2.2. Господарства населення	1,45	4,5	9,49	10,14	13,39	13,96	13,62	14,07
Усього:	**51,01**	**24,46**	**39,27**	**46,22**	**63,05**	**63,86**	**60,13**	**66,09**
Структура виробництва (суб'єктний розріз), %								
1. Корпоративний сектор	97,16	76,45	63,87	67,14	66,84	66,10	64,62	65,28
2. Індивідуальний сектор, усього, в т.ч.:	2,84	23,55	36,13	32,86	33,16	33,90	35,37	34,72

Продовження таблиці 2

2.1. Фермерські господарства	0,00	5,15	11,97	10,93	11,93	12,04	12,72	13,44
2.2. Господарства населення	2,84	18,40	24,17	21,94	21,24	21,86	22,65	21,28
Усього:	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1, 2].

У 2016 р. частка корпоративного сектору у загальнодержавному валовому зборі зерна складала 65,3 % (43,14 млн. т), індивідуального сектору – 34,7 % (22,95 млн. т), в т.ч. фермерських господарств – 13,4 % (8,88 млн. т), господарств населення – 21,3 % (14,07 млн. т). Тенденція до зниження питомої ваги корпоративних структур у виробництві зернових культур з 97,16% в 1990 р. до 65,28 % в 2016 р. за одночасного зростання частки індивідуального сектору (відповідно, з 2,84 до 34,72 %) обумовлена, зокрема, динамічним зростанням кормових потреб господарств населення. Виробляючи 74 % молока і 36 % м'яса в країні [2, с. 324], особисті господарства населення майже все вирощене зерно використовують для кормового споживання.

Для вітчизняного ринку зерна, як і іншої сільгосппродукції, характерним є економічне домінування корпоративного сектору та залежне становище індивідуальних господарств. В умовах обмеженого вибору видів діяльності вони змушені займатися виробництвом економічно «невигідних», але соціально значимих видів продукції, яких уникають корпоративні структури, про що свідчать результати проведених розрахунків (таблиця 3).

Таблиця 3

Частка корпоративного й індивідуального секторів у виробництві зернових культур в Україні, %

Зернові культури	**Корпоративний сектор**: *СГП*			**Індивідуальний сектор**					
				Фермерські господарства			*Господарства населення*		
	1995	**2010**	**2016**	**1995**	**2010**	**2016**	**1995**	**2010**	**2016**
1.Пшениця	95,1	65,5	65,6	1,4	13,5	15,6	3,4	21,0	18,8
2.Жито	92,4	53,0	47,0	1,3	9,8	8,2	6,3	37,2	44,8
3.Ячмінь	88,9	50,4	43,2	1,9	14,6	17,3	9,2	35,0	39,5
4.Овес	95,3	43,5	33,2	1,1	11,0	8,9	3,6	45,5	57,8
5.Просо	95,9	61,3	52,2	2,6	19,5	22,9	1,5	19,2	24,9
6.Гречка	92,5	68,5	58,6	5,6	20,0	18,5	1,9	11,4	23,0
7.Рис	100,0	79,1	87,0	0,0	16,3	13,0	0,0	4,6	0,0
8.Кукурудза	66,2	71,4	72,9	0,6	7,8	10,2	33,2	20,8	16,9
9.Зернобобові культури	96,0	78,3	73,0	0,8	12,5	16,5	3,2	9,2	10,5
Усього зернові культури	*90,4*	*63,9*	*65,2*	*1,5*	*12,0*	*13,5*	*8,1*	*24,2*	*21,3*

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [7].

Так, у 2016 р. корпоративний сектор виробляв 73 % кукурудзи та 65,6 % пшениці, які є головними експортоорієнтованими культурами, мають стабільний зовнішній попит та значну доходність. Зменшення обсягів експорту ячменю, від'ємні рівні його рентабельності у 2009-2010 рр. (таблиця 4) обумовили перерозподіл обсягів його валового збору між господарствами різних секторів, а саме: частка корпоративних структур зменшилася вдвічі (з 88,9 % у 1995 р. до 43,2 % в 2016 р.), натомість істотно зросла питома вага фермерських господарств (з 1,9 до 17,3 %) та особистих господарств населення (з 9,2 до 39,5 %) у виробництві ячменю (див. табл. 3).

Загалом індивідуальні господарства спеціалізуються на виробництві зернових культур для внутрішнього споживання, зокрема, круп'яних культур (овес, просо), жита та ячменю, рентабельність яких є нестабільною та значно варіює в динаміці від позитивного до негативного значення (див. табл. 4). У 2016 р. фермерські господарства виробляли 22,9 % проса, 18,5 % гречки і 17,3 % ячменю, особисті господарства населення – 57,8 % вівса, 44,8 % жита, 39,5 % ячменю, 24,9 % проса (див. табл. 3).

Збитковість вирощування жита (-15,3 % в 2013 р. та -5,6 % в 2014 р.) обумовила скорочення його валового збору з 675 тис. т у 2012 р. до 473 тис. т у 2014 р. і до 390 тис. т у 2015-2016 рр., що, в свою чергу, призвело до дефіциту житнього борошна для хлібопекарського виробництва у розмірі близько

100 тис. тонн. Також на суміжному ринку круп спостерігається дефіцит круп'яних культур майже за всіма видами у розмірі близько 50-150 тис. тонн. Відтак, домінуюча експортна орієнтованість корпоративного сектору генерує неузгодженість обсягів внутрішнього попиту та пропозиції стратегічних видів культур, активує загрози продовольчій безпеці країни.

Відмінною рисою сучасних інтеграційних процесів на ринках сільськогосподарської продукції, в т.ч. і зернових культур, є поглинання агрохолдингами СГП при формальному збереженні їх статусу і реальній втраті їх господарської самостійності. За даними аналітичних досліджень, у 2013 р. кількість вітчизняних агропромислових корпорацій наближалася до 140 одиниць, вони контролювали понад 6 тис. (біля 40 %) СГП і 7,8 млн. га сільськогосподарських угідь (або 38 % площі, яку обробляють СГП) [3, с. 90]. Практика свідчить, що агрохолдинги монополізують вигоди від міжнародної торгівлі сільгосппродукцією і продовольством, привласнюють додану власність, яка б мала стати джерелом відтворення природних і соціальних ресурсів сільської місцевості, а насправді «вимивається» із села.

Таблиця 4

Рівень рентабельності зернових культур в Україні, %

Види культур	Роки									Динаміка змін (+,-)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Усього зернові культури, в тому числі:	***16,4***	***7,3***	***13,9***	***26,1***	***15,2***	***1,5***	***25,8***	***43,1***	***37,8***	***+21,4***
1.Пшениця	17,6	5,8	9,6	17,6	11,8	2,4	28,0	36,4	31,7	+14,1
2. Жито	13,4	-15,5	-18,0	11,0	5,5	-15,3	-5,6	21,9	24,6	+11,2
3. Ячмінь	19,8	-4,9	-0,4	16,0	11,4	0,6	18,3	28,3	25,4	+5,6
4. Овес	20,0	-14,4	-15,1	21,8	9,9	-2,6	10,7	21,5	34,4	+14,4
5. Кукурудза на зерно	10,6	21,5	29,9	38,6	19,8	1,5	26,2	50,3	45,7	+35,1
6. Просо	14,2	-21,2	11,0	32,8	-12,5	3,0	40,7	58,4	30,2	+16,0
7. Гречка	-0,7	-2,1	70,2	58,9	24,5	-1,3	29,5	100,0	87,5	+88,2
8. Рис	39,1	61,7	26,4	12,0	12,3	18,1	57,6	97,9	33,1	-6,0
9. Зернобобові культури	14,7	37,3	20,1	12,9	9,3	-5,0	22,4	17,9	41,1	+26,4

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1, 8].

За статистичними даними, у 2015 р. 488 підприємств з площею понад 3 тис. га, частка яких у загальній кількості СГП складає всього 1,4 %, виробило 28,9 % зерна, забезпечуючи при цьому найвищу його урожайність (55 ц/га) порівняно з іншими групами (таблиця 5). Друге місце займають теж великі СГП із площею 1-2 тис. га та питомо вагою 1,4 %, які виростили 24,9 % зернових культур. Водночас індивідуальні господарства з площею до 50 га, частка яких у загальній кількості зерновиробників досягла 54,4 %, виростили всього 2 % культур за найменшої порівняльної урожайності (24,6 ц/га). Загалом рівень урожайності зернових зростає у міру збільшення розмірів зібраних площ груп підприємств. За звітний період наявна тенденція незначного зростання кількості великих СГП (на 2,6 % і 1,7 %) та зменшення ОСГ (на 0,6 %). Слід підкреслити, що тенденція надконцентрації виробництва найбільш чітко прослідкується у сегменті експортних культур: у 2015 р. 11 % СГП виробляло 71,6 % кукурудзи [1].

Таблиця 5

Групування сільськогосподарських підприємств за розмірами зібраної площі зернових культур у 2015 р.

Площа	**Кількість підприємств**			**Валовий збір**			**Урожайність**	
	одиниць	%	Темп росту, % до 2014 р.	млн. т	%	Темп росту, % до 2014 р.	ц/га	Темп росту, % до 2014 р.
Підприємства, усього, з них з площею, га	**34505**	**100**	**100,2**	**46,5**	**100,0**	**0,9**	**43,8**	92,2
1. До 50	18769	54,4	99,4	0,9	2,0	102,2	24,6	99,6
2. 50,01-100,0	3587	10,4	105,5	0,8	1,7	103,1	30,1	98,4

Продовження таблиці 5

3.100,01-250,0	3886	11,3	98,4	2,1	4,6	94,4	33,4	96,0
4.250,01-500,0	2731	7,9	101,1	3,7	7,9	95,8	37,1	94,6
5.500,01-1000,0	2539	7,3	100,7	7,4	15,9	94,1	40,6	92,9
6.1000,01-2000,0	1921	5,6	99,2	11,6	24,9	90,9	43,3	91,5
7.2000,01-3000,0	584	1,7	102,6	6,5	14,1	93,1	46,6	90,3
8. Більше 3000	488	1,4	101,7	13,4	28,9	92,8	55,0	91,1

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1, 7].

У 2015 р. 2410 підприємств із валовим збором понад 5 тис. т зерна (7 % від загальної кількості виробників) обробляли 53,1 % зібраних площ (5,64 млн. га), тоді як 12111 індивідуальних господарств із валовим збором 5-50 т. (35,1 % від загальної кількості) обробляли всього 1,5 % площ (159 тис. га) [1]. Загалом у сільському господарстві України в 2016 р. 0,3 % СГП обробляли 17,6 % сільськогосподарських угідь (3,52 млн. га), а 47,2% зерновиробників (переважно ОСГ) – всього 2,8 % угідь (0,55 млн. га) [2, с. 132].

У світі сімейні господарства обробляють вагому частку сільськогосподарських угідь, зокрема: 88 % – у Північній та Центральній Америці, 69 % – у Європі, 85 % – в Азії, 67 % – в Африці [9]. Крім того, сімейні фермерські господарства на оброблюваних ними землях досягають високого рівня ефективності виробництва. Так, у США сімейні ферми обробляють 78 % угідь, виробляючи 84 % аграрної продукції [6, с. 23]. У Європі налічується близько 27 млн. виробників сільгосппродукції, 97 % з яких – це індивідуальні (сімейні) господарства, які обробляють 56,5 % угідь. Найвищий рівень концентрації сільськогосподарських угідь притаманний господарствам сімейного типу в Бельгії (91 %) та Італії (78 %) [9].

О. М. Бородіна та І. В. Прокопа визначають становище особистих селянських господарств в економічній, соціальній та інституційній складових вітчизняної аграрної системи як *відторгнення*. Найпомітнішими ознаками їх економічного відторгнення є обмеженість доступу до ринкової інфраструктури, справедливих цін та засобів державного субсидування, інституційного відторгнення – незадовільне нормативно-правове забезпечення, відсутність представництв у професійних і регіональних об'єднаннях і, відповідно, впливу на органи, що приймають рішення щодо розвитку аграрного сектора [3, с. 91]. Дане твердження справедливе й для індивідуального сектору зернового ринку.

За даними Держстату, в 2016 р. реалізацію зерна здійснювало 7487 підприємств, тобто всього 23 % від загальної кількості зерновиробників [1], що є свідченням економічного відторгнення більшості індивідуальних господарств від ринкової інфраструктури. Цю тенденцію підсилюють існуючі в торговому секторі зернового ринку структурні деформації у збутовій системі. На практиці їх проявом є домінування у структурі каналів реалізації непрозорих «інших каналів», зростання їх питомої ваги з 3,2 % в 1990 р. до 90,5 % в 2015 р. за рахунок зменшення частки зернопереробного напряму реалізації зерна (таблиця 6), нерозвиненість державного збутового каналу, низька частка (2-3 %) реалізації зерна через товарні біржі, інформаційна непрозорість ринку. За статистичними даними, у 2015 р. за посередницьким «іншим каналом» СГП реалізували 41,45 млн. т зернових культур, що склало майже 69 % від загального валового збору. Частки таких каналів реалізації зерна, як «на ринку» та «населенню в рахунок оплати праці» є незначними і складають 2,2 % і 4 % відповідно. У 2016 р. статистичне спостереження за формою табл. 6 не велося, однак слід очікувати збереження тенденції минулого року щодо домінування та повільного зростання частки «інших каналів» реалізації зерна.

Таблиця 6

Структура реалізації зернових культур сільськогосподарськими підприємствами в Україні, %

Канали реалізації продукції	Роки									
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1. Переробним підприємствам	80,4	37,5	4,0	5,2	3,4	3,6	3,7	4,0	3,3	3,3
2.На ринку	3,2	19,2	34,8	10,0	7,1	4,9	3,7	3,4	3,1	2,2

Продовження таблиці 6

3. Населенню в рахунок оплати праці та пайовикам в рахунок орендної плати	13,2	30,3	34,7	15,2	10,5	8,8	6,3	5,8	4,9	4,0
4. За іншими каналами	3,2	13,0	26,5	69,6	79,0	82,7	86,3	86,8	88,7	90,5
5. Усього реалізовано зерна СГП, млн. т	18,5	13,1	10,7	19,5	23,7	28,6	33,7	38,3	40,22	45,8
у % до державного валового збору	*37,3*	*42,0*	*53,8*	*67,6*	*60,3*	*50,4*	*72,8*	*60,7*	*63,0*	*76,2*

Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України [1, 2].

У 2016 р. СГП реалізували 37,6 млн. т зерна, що склало всього 57 % державного валового збору (проти 76,2 % у 2015 р.). За даними балансу зернових культур, у 2016 р. порівняно з минулим роком обсяги внутрішнього споживання скоротилися на 9,6 % за одночасного зростання експорту на 8,1 %. Відтак, доцільно припустити, що обсяги фактичної реалізації зерна СГП були вищими задекларованих у статистичній звітності. Функціонування «тіньових» каналів експортного збуту вітчизняного зерна підвищує доходність комерційних структур (зернотрейдерів) і зменшує прибутки первинних виробників, передусім індивідуального сектору.

Трансформаційні зміни у структурі збутової системи, що відбулися впродовж 2005-2015 рр. (див. табл. 6) і продовжують наростати, є свідченням посилення ринкової влади зернотрейдерів, які впливають на формування пропозиції зернових культур, їх цін а також цін продуктів їх переробки. Частину зерна, придбаного в СГП, трейдери реалізують на внутрішньому ринку переробним підприємствам; у 2015 р. його обсяги склали 3,1 млн. т [1]. Існування посередницької ланки у збутовій системі призводить до зростання собівартості продуктів зернопереробки, зокрема, борошна та хліба.

Значним є вплив зернотрейдерів як власників 90 % зерна, реалізованого СГП, на формування сезонних цін. Практика свідчить, що ціна зернових культур характеризується зниженням у період масового збуту зерна та підвищенням при обмеженій пропозиції. Так, майже 40 % пшениці реалізується в липні-серпні, а близько 70 % кукурудзи – у липні-жовтні [1]. У 2015 р. мінімальний рівень середніх цін зерна зафіксовано в жовтні, у 2016 р. – у липні; максимальної позначки ціни досягли у березні 2015 р. та лютому 2016 р. (рис. 1). Різниця між мінімальним і максимальним рівнями цін зернових культур у 2015 р. склала 25 % найвищої ціни, у 2016 р. – 11 %. Періодом зниження цін зерна є липень-жовтень, зростання – лютий-березень.

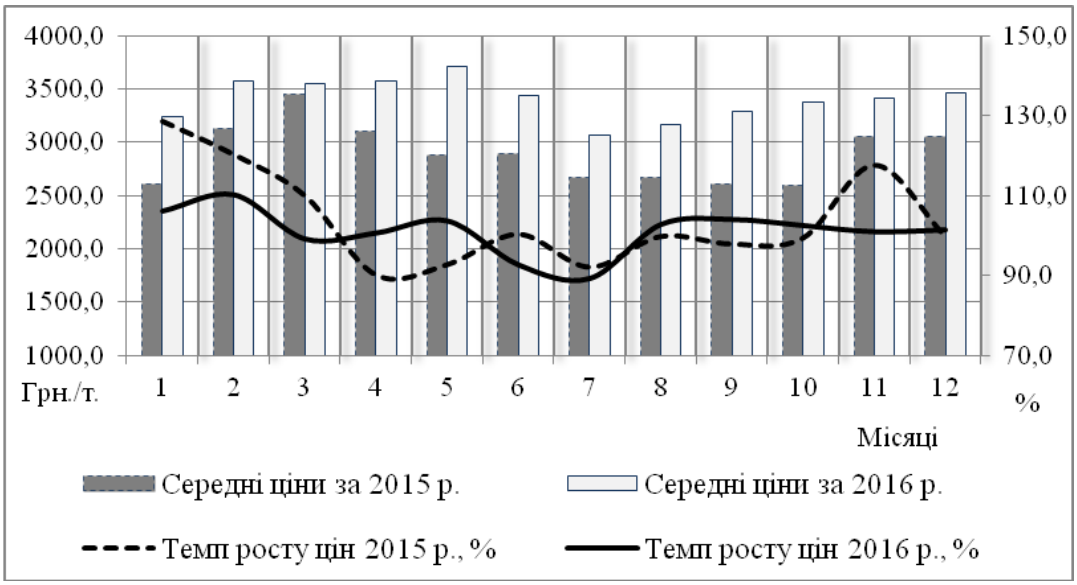

Рис. 1. Динаміка змін середніх цін реалізації зернових культур в Україні у 2015-2016 рр.
Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1, 2]

Слід відзначити, що ціни реалізації основних культур суб'єктами корпоративного сектору є на 5-15 % вищими від цін суб'єктів індивідуального сектору. Так, у 2016 р. середні ціни реалізації СГП пшениці, кукурудзи та ячменю перевищили ціни ОСГ на 9,7 %, 13,5 % і 6 % відповідно [1]. Головна причина такого співвідношення полягає в тому, що більшість господарств населення реалізує вирощений урожай у період його збору за низькими сезонними цінами через відсутність доступу до регіональних елеваторів. Сьогодні елеваторне господарство монополізовано агрохолдингами, тому не підконтрольні їм СГП і фермерські господарства вимушені зберігати свою продукцію на приватних елеваторах за досить високими цінами. ОСГ або реалізують зерно за низькими цінами трейдерам, втрачаючи значну частину прибутку, або використовують його для кормових потреб.

На думку професора Губені Ю. Е., в Україні формується стохастична система заготівлі продукції, в якій ОСГ займають незначну частку ринку з причини відсутності інституціонально закріпленого статусу сільськогосподарського товаровиробника [4, с. 61]. На їх діяльність негативно впливають не тільки сезонні, але й регіональні цінові коливання. Так, у грудні 2016 р. порівняно із середньодержавним рівнем у областях України мінімальна ціна на пшеницю, кукурудзу, ячмінь і жито була нижчою на 11,2 %, 27,4 %, 29,2 % і 22,3 %, а максимальна ціна – вищою на 12,9 %, 7,4 %, 18,4 % і 66,5 % відповідно [1, 2].

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами проведеного дослідження, систематизуємо головні *тенденції та проблеми розвитку малих і середніх зерновиробників*, що розгортають свою діяльність у індивідуальному секторі зернового ринку:

1) зростання питомої ваги індивідуального сектору в валовому зерновому зборі України з 2,8 % в 1990 р. до 34,7 % в 2016 р. за рахунок зменшення частки корпоративного сектору;

2) витіснення індивідуальних господарств у ринкову нішу виробництва малорентабельних, але соціально значимих стратегічних культур (круп'яних і ячменю) для внутрішнього споживання, що, з одного боку, знижує доходність малих і середніх виробників, з іншого, підвищує їх роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави та її регіонів;

3) тенденція надконцентрації зернового виробництва, що посилюється в експортному сегменті, де 11 % СГП вирощують 72 % кукурудзи;

4) тенденції надконцентрації земельних угідь у великих підприємств корпоративного сектору, розшарування виробників шляхом переходу господарств середньої групи в крайні. В Україні 35 % зернових господарств із валовим збором 5-50 тонн обробляють всього 1,5 % зібраних площ, тоді як в Європі індивідуальні господарства обробляють 56,5 % сільгоспугідь;

5) обмеженість доступу суб'єктів індивідуального сектору до ринкової інфраструктури, недостатність альтернативних каналів реалізації зерна, окрім реалізації за непрозорими «іншими каналами», нерозвиненість зернопереробного та державного напрямів реалізації продукції;

6) обмеженість доступу первинних зерновиробників до якісних послуг регіональних елеваторів, більшість з яких монополізовані великими агрохолдингами, з метою закупівлі зерна в індивідуальних господарств за низькими сезонними цінами в період збору врожаю;

7) залежність малих і середніх зерновиробників від цінової політики трейдерів, як власників 90 % реалізованого СГП зерна, які здійснюють значний вплив на формування сезонних закупівельних цін продукції;

8) непропорційність розподілу доходів між корпоративним і індивідуальним секторами, яку підсилює сезонна й регіональна цінова волатильність, інформаційна асиметричність зернового ринку;

9) обмеженість доступу первинних зерновиробників, зокрема ОСГ, до кредитних ресурсів і державної фінансової підтримки;

10) незадовільне інституційне забезпечення розвитку індивідуальних господарств, відсутність їх представництв у професійних об'єднаннях.

Перелічені проблеми, з одного боку, гальмують розвиток суб'єктів індивідуального сектору та ринку в цілому, з іншого, активізують загрози національній продовольчій безпеці, оскільки саме індивідуальні господарства здійснюють її забезпечення в стратегічному зерновому ринку України. Щоб довести дане твердження, проведемо низку розрахунків: (1) обчислимо різницю між валовим збором і експортом зернових культур у видовому розрізі (вона визначає розмір внутрішнього споживання без урахування перехідних запасів та імпорту); (2) обсяги виробництва зерна індивідуальних господарств поділимо на дану різницю, що дозволяє визначити частку останніх у забезпеченні внутрішнього зернового споживання. Результати проведених розрахунків за 2016 р. узагальнено в таблиці 7.

Таблиця 7

Розрахунок частки валового збору індивідуального сектору у внутрішньому зерновому споживанні в 2016 р.

Види зернових культур	**Виробництво**		**Експорт**		Різниця між валовим збором і експортом (1-3)	Валовий збір індивідуального сектору	
	тис. т	*%*	тис. т	*%*		тис. т	у % до різниці (6/5) *100
Пшениця	26043,4	*39,4*	17920,9	*44,5*	8122,5	8962,8	*110,3*
Жито	389,2	*0,6*	6,1	*0,0*	383,1	207,7	*54,2*
Ячмінь	9435,7	*14,3*	4801,7	*11,9*	4634,0	5354,8	*115,6*
Овес	499,9	*0,8*	41,8	*0,10*	458,1	333,8	*72,9*
Кукурудза	28074,6	*42,5*	17275,4	*42,9*	10799,2	7608,9	*70,5*
Рис	64,7	*0,1*	1,2	*0,00*	63,5	8,4	*13,2*
Гречка, просо; інші культури	1580,5	*2,4*	190,1	*0,5*	1390,4	400,1	*28,8*
Усього:	66088,0	*100*	40237,2	*100*	25850,8	22876,5	***88,5***

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1, 2].

Проведений аналіз свідчить, що для зернового ринку характерною є одновекторна *взаємопов'язаність структурних змін* у виробництві та експорті українського зерна. Так, за період 2010-2016 рр. зростання у структурі виробництва частки кукурудзи (з 30,4 до 42,5 %) та зменшення частки ячменю (з 21,6 % до 14,3 %) супроводжувалося такою ж самою динамікою структурних змін у експорті культур, тобто зростанням питомої ваги кукурудзи (з 29,1 до 42,9 %) та зменшенням частки ячменю (з 34,4 до 11,9 % відповідно). Така ланцюгова взаємопов'язаність свідчить про значний вплив світового ринку на видову структуру зернового виробництва, при цьому її динамічні зміни не завжди відповідають економічним інтересам держави, оскільки вони генерують нові деформації відтворювальних процесів, зокрема, неузгодженість обсягів внутрішнього попиту та пропозиції певних видів культур, дефіцит сировини для вітчизняного зернопереробного виробництва та ін.

За розрахунками, частка суб'єктів індивідуального сектору у внутрішньому зерновому споживанні зросла з 55,9 % в 2010 р. до 88,5 % в 2016 році (див. табл. 7). Сьогодні на зерновому ринку України індивідуальні господарства виробляють майже 89 % зерна для внутрішнього споживання, тоді як корпоративний сектор із переважно експортною орієнтацією – близько 11 %. Відтак, національну продовольчу безпеку забезпечують не надприбуткові агрохолдинги, а індивідуальні господарства, які, виконуючи соціальні й екологічні функції в економічній системі, мають обмежений доступ до державних субсидій (фермерські господарства) або зовсім їх позбавлені (господарства населення).

Виробництвом зерна для експорту займаються великі і середні СГП корпоративного сектору, відповідно, у 2016 р. 95 % обсягів їх виробництва було орієнтовано на експорт (40,2 млн. т). Відтак, основну частину внутрішнього зернового споживання забезпечили саме індивідуальні господарства (88,5 % – 22,9 млн. т). *Суб'єктне забезпечення продовольчої безпеки на зерновому ринку України здійснює індивідуальний сектор.* Як наслідок, маємо різні вектори впливу корпоративного та індивідуального секторів зернового ринку на продовольчу безпеку держави та її регіонів (рис. 2).

Діяльність великих суб'єктів корпоративного сектору, передусім агрохолдингів, породжуючи низку структурних диспропорцій у виробництві та збуті зерна, необґрунтовані цінові різниці, непропорційність міжсекторного перерозподілу доходів, активізує загрози продовольчій безпеці держави та її регіонів (див. рис. 2). До таких загроз, згідно ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» №964-IV [10], слід віднести такі: недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці; нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості; ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки (зокрема, в стратегічному зерновому ринку).

Корпоративний сектор (агрохолдинги): ▪ монополізація виробництва експорто-орієнтованих високорентабельних культур, структурні деформації у зерновому виробництві; ▪ неузгодженість попиту і пропозиції культур із заданими параметрами якості для внутрішньої переробки; ▪ домінування непрозорих «інших» каналів реалізації продукції, значний вплив на формування сезонних цін зерна; ▪ монополізація регіональних елеваторів; ▪ необгрунтовані різниці між внутрішніми, експортними та світовими цінами зерна, що є джерелом додаткових доходів трейдерів і агрохолдингів; ▪ фінансові диспропорції у розподілі доходів між сировинним і торговим секторами зернового ринку.	**Вплив на ПБ*:** ***дестабілізуючий*** Частка сектору у забезпеченні державного зернового споживання складає 11,5 % та має знижувальний тренд (порівняно з 2010 р. вона скоротилася в 3,8 рази). Активізація загроз продовольчій безпеці держави та її регіонів
Індивідуальний сектор (фермерські господарства та особисті господарства населення): ▪ виробництво середньо- і малорентабельних зернових культур для внутрішнього споживання.; ▪ постачання вітчизняним переробним підприємствам екологічно чистої сировини за помірними цінами; ▪ додатні темпи зростання валового зернового збору, наявний потенціал аграрного розвитку сектору; ▪ вирішення соціальних проблем зайнятості на селі, самозабезпечення місцями прикладання праці; ▪ екологобезпечне господарювання.	**Вплив на ПБ:** ***стабілізуючий*** Частка сектору у забезпеченні державного зернового споживання досягає 88,5 % та має зростаючий тренд Забезпечення продовольчої безпеки держави та її регіонів

Рис. 2.2. Вектори впливу суб'єктів корпоративного та індивідуального секторів зернового ринку на національну продовольчу безпеку

Джерело: авторська розробка

*ПБ – продовольча безпека.

З іншого боку, діяльність фермерських господарств і ОСГ, продукуючи низку економічних, соціальних і екологічних ефектів у національній економіці (див. рис. 2), забезпечує та підтримує достатній рівень продовольчої безпеки (її зернової складової). Ми солідарні з позицією Б. Пасхавера, який наголошує на значущості збереження аграрного потенціалу господарств населення як гарантії національної продовольчої безпеки на випадок соціальних катаклізмів, що доведено вітчизняним історичним досвідом [5, с. 22]. Різновекторність впливу корпоративного та індивідуального секторів зернового ринку на стан продовольчої безпеки корелює з дослідженнями вчених щодо зростаючої різниці між аграрним і сільським розвитком [3, 4]. Нині аграрний розвиток дедалі більше підпорядковується інтересам великого капіталу, водночас метою сільського розвитку є зростання добробуту і покращення якості сільських громад [4]. Практика свідчить, що висока доходність агрохолдингів не забезпечує відтворювальний розвиток зернового ринку та національну продовольчу безпеку, водночас діяльність індивідуальних господарств відповідає економічним інтересам держави та забезпечує сільський розвиток.

Характерною рисою процесу глобалізації є випередження темпів зростання зовнішньої торгівлі порівняно з даним показником внутрішнього виробництва. На практиці така пропорція генерує збільшення частки експорту товару в його виробництві та частки імпорту в споживанні. За статистичними даними, частка експорту зернових культур у їх валовому зборі зросла з 2,4 % в 1995 р. до 36,3 % в 2010 р. і 62,7 % в 2016 році [1, 2]. Відповідно, 63 % вирощеного в Україні зерна експортується, що, з одного боку, є свідченням низького рівня його внутрішньої переробки, з іншого, активізації *латентних загроз* продовольчій безпеці держави. Латентний характер таких загроз, що приховані за позитивною динамікою виробництва й експорту зерна на фоні зниження його якості та внутрішнього споживання, обумовлює необхідність конструювання нових критеріїв для об'єктивної оцінку стану безпеки держави.

За методикою Продовольчої й сільськогосподарської організації ООН (ФАО) для оцінки стану продовольчої безпеки країн або їх груп використовується показник зернового виробництва на 1 особу; його нормативний рівень досягає 800 кг / особу, що є свідченням стабільної продовольчої ситуації [11]. Ми пропонуємо, поряд із класичним коефіцієнтом продовольчої безпеки, запропонованим ФАО, розраховувати реальний коефіцієнт, що відображає рівень зернового виробництва за винятком експорту в розрахунку на 1 особу [12]. Результати проведених нами розрахунків номінального та реального коефіцієнтів продовольчої безпеки в Україні представлено в таблиці 8.

Таблиця 8

Динаміка коефіцієнтів продовольчої безпеки України

Показники	Роки								
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1. Кількість постійного населення, млн. чол.	49,12	47,1	45,78	45,6	45,42	45,32	42,83	42,68	42,50
2. Рекомендовані ФАО обсяги зернового виробництва, млн. т (**830 кг/особу**)	40,77	39,09	38,00	37,85	37,70	37,62	35,55	35,42	35,28
3. Обсяги виробництва зерна, млн. т	24,46	38,02	39,27	56,75	46,22	63,05	63,86	60,13	66,09
4. Обсяги виробництва зерна за винятком експорту, млн. т	23,13	25,37	25,03	41,92	18,42	35,21	30,44	21,79	24,64
5. Номінальний коефіцієнт продовольчої безпеки, пункти (3/2)	0,600	0,973	1,033	1,499	1,226	1,676	1,796	1,698	1,873
6. Реальний коефіцієнт продовольчої безпеки, пункти (4/2)	0,567	0,649	0,659	1,108	0,489	0,936	0,856	0,615	0,698

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1, 2]

Номінальний коефіцієнт продовольчої безпеки за 2000-2016 рр. зріс втричі – з 0,6 до 1,873 пункти; лише в 2000 р. його рівень був нижчим нормативного (0,8 пункти), у наступні роки показник значно перевищував рекомендовану ФАО норму. Використання в аналітичному дослідженні реального коефіцієнту продовольчої безпеки значно змінює оцінку її стану (див. табл. 8). Його рівень відповідав нормативному лише в трьох роках (2011, 2013, 2014). Динаміка реального показника є досить варіативною, залежить від обсягів зернового експорту і кон'юнктури зовнішнього ринку. Динаміка номінального показника, незважаючи на високі значення, є свідченням зростання не рівня продовольчої безпеки, а її загроз у економічній сфері, зокрема, сировинної орієнтації вітчизняного агроекспорту та низької частки продукції з високою доданою вартістю.

Таким чином, на зерновому ринку України продовольчу безпеку забезпечують суб'єкти індивідуального сектору. Вони виробляють близько 89 % культур, у т.ч. низькорентабельних видів, для внутрішнього споживання. Саме обсяги зернового виробництва малих форм господарювання визначають рівень реального коефіцієнту продовольчої безпеки держави та її регіонів. Підвищенню доходності суб'єктів індивідуального сектору, що виконують важливі соціальні, екологічні та економічні функції в системі, сприятиме розвиток та державна підтримка зернової кооперації в Україні.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає в обґрунтуванні різновекторності впливу суб'єктів корпоративного та індивідуального секторів зернового ринку на стан продовольчої безпеки держави і її регіонів, розробці реального коефіцієнту продовольчої безпеки та доведенні доцільності його застосування в діючих методиках ринкового аналізу. Прикладне значення отриманих результатів визначається можливістю їх використання державними й регіональними органами влади в ході аналізу тенденцій розвитку індивідуальних зернових господарств та обґрунтуванні пріоритетів державної аграрної політики в ринковому вимірі. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці методичних положень щодо визначення найбільш ефективних об'єднань малих товаровиробників та їх впливу на відтворювальний розвиток зернового ринку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://www.ukrstat.gov.ua/
2. Статистичний щорічник України за 2016 рік / За ред. І. Є. Вернера. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 610 с.
3. Бородіна О. М. Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституціалізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва / О. М. Бородіна, І. В. Прокопа // Економіка України. – 2015. – № 4. – С. 88-96.
4. Губені Ю. Е. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституційних змін / Ю. Е. Губені, Коверко Ю. А., Оліщук П. О. // Економіка України. – 2017. – № 3 (664). – С. 59-67.
5. Пасхавер Б. Й. Малі форми аграрного виробництва / Б. Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 18-27.
6. Кириленко І. Г. Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні / І. Г. Кириленко, В. Є. Івченко // Економіка АПК. – 2017. – № 3. – С. 21-28.
7. Рослинництво України 2016: статистичний збірник / Відп. за випуск О. М. Прокопенко. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 166 с.
8. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2016 рік: Статистичний бюлетень / Відп. за випуск О. М. Прокопенко. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 23 с.
9. Agriculture, forestry and fishery statistics pocketbook. Family farming in the EU. Retrieved from: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/ index.php/Farm_structure_statistics.
10. Про основи національної безпеки України: Закон України № 964-IV від 19.07.2003 р. Редакція від 30.11.2017 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15.
11. The official site of Food and Agriculture Organization of the United Nations. Retrieved from: http:// www.fao.org/statistics/en/
12. Zhulkanych, N. O. (2017). Role of small and medium producers grain in providing food security of Ukraine and its regions. Results of modern scientific research: Proceedings of XI International scientific conference, Oct 27, 2017: theses report. Morrisville: Lulu Press., 57-61.

REFERENCES

1. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy (2017). [Official site of State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/ [in Ukrainian].
2. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2016 rik. (2017). [Statistical Yearbook of Ukraine for 2016]. I. Ye. Verner (Ed.). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
3. Borodina, O. M. & Prokopa, I.V. (2015). Podolannia strukturnykh deformatsii v ahrarnomu sektori Ukrainy: instytutsializatsiia i modernizatsiia malotovarnoho silskohospodarskoho vyrobnytstva [The overcoming of structural deformations in Ukraine's agrarian sector: institutionalization and modernization of a small-scale agricultural production]. *Ekonomika Ukrainy – Economy Ukraine,* 4, 88 - 96 [in Ukrainian].
4. Hubeni, Yu. E.& Koverko, Yu. A. & Olishchuk, P.O. (2017). Rozvytok osobystykh selianskykh hospodarstv v umovakh instytutsiinykh zmin [Development of personal peasant farms under conditions of institutional changes]. *Ekonomika Ukrainy – Economy Ukraine*, 3 (664), 59 - 67 [in Ukrainian].
5. Paskhaver, B. Y. (2013). Mali formy ahrarnoho vyrobnytstva [Small forms of agrarian production]. *Ekonomika APK – Economy of agroindustrial complex*, 11, 18 - 27 [in Ukrainian].
6. Kyrylenko, I. H. & Ivchenko V. Ye. (2017). Ekonomichni aspekty transformatsii silskohospodarskoho vyrobnytstva v Ukraini [Economic aspects of the transformation of agricultural production in Ukraine]. *Ekonomika APK – Economy of agroindustrial complex*, 3, 21 - 28 [in Ukrainian].
7. Roslynnytstvo Ukrainy 2016: statystychnyi zbirnyk. (2017). [Ukraine's Crop Growth 2016: Statistical bulletin]. O. M. Prokopenko (Ed.). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
8. Osnovni ekonomichni pokaznyky vyrobnytstva produktsii silskoho hospodarstva v silskohospodarskykh pidpryiemstvakh za 2016 rik: Statystychnyi biuleten. (2017). [Main economic indicators of agricultural production in agricultural enterprises for 2016: Statistical bulletin]. O. M. Prokopenko (Ed.). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].

9. Agriculture, forestry and fishery statistics pocketbook. Family farming in the EU *ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/ index.php/Farm_structure_statistics* Retrieved from: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/ index.php/Farm_structure_statistics [in English].

10. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy 964-IV vid 19.07.2003 r. Redaktsiia vid 30.11.2017 r. [On the Fundamentals of National Security of Ukraine: Law of Ukraine 964-IV dated 19.07.2003] *zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15* Retrieved from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15 [in Ukrainian].

11. The official site of Food and Agriculture Organization of the United Nations *www.fao.org/statistics/en/* Retrieved from: http:// www.fao.org/statistics/en/ [in English].

12. Zhulkanych, N. O. (2017). Role of small and medium producers grain in providing food security of Ukraine and its regions. Results of modern scientific research: Proceedings of XI International scientific conference, Oct 27, 2017: theses report. Morrisville: Lulu Press, 57-61 [in Ukrainian].